

AGNIESZKA WOŚ-JUCKER

ŚREDNIOWIECZNE SAKRARIA W POLSCE KWESTIA TERMINOLOGII

Wprowadzenie w Kościele katolickim zwyczaju przechowywania konsekrowanej Hostii pociągnęło za sobą konieczność określenia i formalnego ukształtowania miejsc, pojemników, także naczyń służących temu celowi. W Polsce mniej więcej do początków XVII w. powiązanie pozostawianego Chleba Eucharystycznego z określonym miejscem w przestrzeni kościelnej nie było jasno określone czy usankcjonowane odpowiednimi przepisami. Wolny wybór wpływał na wykształcenie się wieloczęłkowej mozaiki typów i zwyczajów. Powstały m.in. pojemniki¹ służące do przechowywania Najświętszego Sakramentu, pozbawione kontaktu z ołtarzem.

Na podstawie zachowanego w Polsce materiału zabytkowego należy je podzielić na dwa zasadnicze typy. Pierwszy, starszy, prezentuje nisza ścienna, umieszczona najczęściej w przestrzeni prezbiterium, rzadko w zakrystii, czy innych częściach kościoła. Prosta wnęka nierzadko otrzymywała bogatą oprawę rzeźbiarską. Zamyka ją w większości wypadków krata żelazna, lub dodatkowo niekiedy drewniane drzwiczki², na których mogą pojawiać się malowane temperą sceny (il. 1, 2). Specyficzną odmianą powyższego typu jest nisza

Mgr AGNIESZKA WOŚ-JUCKER – absolwentka historii sztuki KUL i ABEGG – STIFTUNG Riggisberg, Szwajcaria; adres do korespondencji: ul. Partyzantów 31/2, 24-150 Nałęczów.

¹ Stosując określenie pojemnik, mam na myśli wydzielone miejsce w kościele, rodzaj szafki zawierającej konsekrowaną Hostię.

² W większości sakrariów Polski północnej stosowano zamknięcie złożone z drzwiczek i kraty, w przeciwieństwie do terenów Śląska, gdzie przeważa jedynie zamknięcie kratą.

korespondująca ideowo z przedstawieniami malarskimi, występującymi na ścianach kościoła w jej najbliższym sąsiedztwie (il. 3).

Drugi, młodszy, bardziej okazały typ, to wolnostojące lub przyścienne „wieżopodobne” konstrukcje, wykonane w kamieniu albo drewnie. Te często monumentalne twory pokrywa wystawna rzeźba architektoniczna lub zdobią malowane ornamenty, a zamyka je nieraz kilka krat (il. 4).

Jednym z podstawowych problemów, jakie niesie ze sobą badanie powyżej opisanych obiektów, jest zagadnienie terminologii. Średniowieczni oraz nowożytni „ludzie Kościoła” posługiwali się licznymi, często wieloznacznymi nazwami. Zapewne to nawarstwienie się i przejęcie wielowiekowej tradycji spowodowało podobny stan rzeczy w polskiej literaturze naukowej z dziedzin historii sztuki i liturgiki, dynamicznie rozwijających się od końca XIX w. Symptomatyczny jest fakt, że w Centralnym Ośrodku Dokumentacji Zabytków w Warszawie owe „pojemniki” skatalogowane są pod różnymi nazwami.

Najczęściej używanymi terminami w literaturze przedmiotu są nazwy: cyborium, tabernakulum – określenia szerokie, dotyczące zasadniczo wszelkich miejsc przechowywania konsekrowanych Hostii³ oraz sakramentarium i sakrarium – charakteryzujące jedynie „pojemniki” pozbawione wszelkiego kontaktu z ołtarzem. Sporadycznie spotyka się także inne łacińskie pojęcia *armarium* czy *repositorium*, jak również zdarzają się bezpośrednie tłumaczenia z innych języków europejskich, jak domki sakramentalne⁴, czy domki eucharystyczne⁵. Pomińmy jednak te ostatnie określenia, które nie znalazły powszechnego zastosowania, i przyjrzyjmy się tylko rozpowszechnionym terminom.

Cyborium, łac. *ciborium* – wyraz pochodzenia greckiego oznaczający w antyku strąk fasoli egipskiej oraz puchar do picia w kształcie strąka⁶. W średniowieczu termin przyjął wiele różnorodnych znaczeń związanych z nazewnictwem kościelnym. I tak, posługiwano się nim dla scharakteryzowania wszel-

³ Termin tabernakulum pojawia się także w zawężonym sensie, zarezerwowany jedynie dla szafki związanej na stałe z ołtarzem.

⁴ M. N o w o d o r s k i, *Tabernakulum*, w: *Encyklopedia Kościelna. Podług Teologicznej Encyklopedji Wettera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami*, t. XXVIII. Warszawa 1905, s. 141.

⁵ A. R a f a ł k o, *Dzieje tabernakulum w Polsce*, w: *Studia z dziejów Liturgii w Polsce*, red. W. Schenk, t. IV, Lublin 1982, s. 217-222; J. N o w i Ń s k i, *Ars Eucharistica. Idee, miejsca i formy towarzyszące przechowywaniu Eucharystii w sztuce wczesnochrześcijańskiej i średniowiecznej*, Warszawa 2000, s. 189-198.

⁶ F. B o b r o w s k i, *Słownik łacińsko-polski*, t. I, Wilno 1905³ szp. 70; *Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, t. I, Warszawa 1959, s. 497.

kiego rodzaju przykrycia, np.: baldachim wznoszącego się nad ołtarzem⁷, figurami świętych czy figurami grobowymi⁸, jak również samego sklepienia kościoła⁹. Ponadto określano nim naczynia rozmaitych kształtów zawierające konsekrowane Hostie¹⁰ (w tym również tych zawieszonych nad ołtarzem) oraz miejsca przechowywania Najświętszego z Najświętszych¹¹. Ostatnia definicja nie była zdeterminowana przez określony jeden typ owego pojemnika. Cyborium oznaczało zarówno tabernakulum wiszące, niszę w ścianie, wolnostojący pojemnik w kształcie wieży, jak i szafkę ołtarzową.

Większość wizytatorów na terenie Polski w 2. poł. XVI i 1. poł. XVII w. również posługiwała się tym ogólnym terminem dla oznaczenia miejsca przechowywanych Hostii¹². W 2. poł. XVII w., kiedy to coraz częściej wprowadzane było pojęcie tabernakulum, nazwa cyborium w analogicznym rozumieniu pojawiała się sporadycznie. Zaczynało natomiast dominować określenie cyborium jako naczynia zawierającego Najświętszy Sakrament¹³.

⁷ *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, red. M. Plezia, t. II, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959-1967, szp. 379; J. E n g e m a n n, W. D ü r i g, *Cyborium*, w: *Lexikon des Mittelalters*, red. R.-H. Bautier, t. II, München–Zürich 1983, szp. 2062-2063; J. K r ü g e r, K. G a l l u s S a n d e r, *Ziborium*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, red. K. Walter, t. X, Freiburg–Basel–Rom–Wien 2001³, szp. 1448.

⁸ J. B r a u n, *Der christliche Altar und seine geschichtliche Entwicklung*, München 1924, s. 283.

⁹ B r a u n, *Der christliche...*, s. 283.

¹⁰ D u C a n g e, *Glossarium Mediae et infimae latinitatis*, t. II/III, Graz 1954² s. 323-324; *Słownik łaciny średniowiecznej...*, t. II, szp. 379; E n g e m a n n, W. D ü r i g, *Cyborium...* szp. 2063; K r ü g e r, G a l l u s S a n d e r, *Ziborium...*, szp. 1448.

¹¹ B r a u n, *Der christliche...* s. 283-284; *Słownik łaciny średniowiecznej...*, t. II, szp. 379.

¹² Wizytacja z 1580 r. dla Wrocławia: A. N o w a c k, *Der älteste Visitationsbericht über die Breslauer Kathedrale, Kreuzkirche und St. Ädigijs vom Jahre 1580*. „Archiv für schlesische Kirchengeschichte” 1(1936), s. 80-97; Wizytacja z 1579 dla archidiakonatu wrocławskiego: J. J u n g n i t z, *Die Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. I. Breslau 1902-1908, s. 59-105; Wizytacja z 1598 r. w dekanatach bytomskim i pszczyńskim: M. W o j t a s, *akta wizytacji dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego dokonanej w roku 1598 z polecenia Jerzego kardynała Radziwiłła, biskupa krakowskiego*, Katowice 1938; Wizytacja z 1596 r. w diecezji krakowskiej, T. D ł u g o s z, *Sprawy liturgiczne w XVI w. w diecezji krakowskiej*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 4(1951), s. 301-303; Wizytacja z 1599 r. w diecezji krakowskiej: Cz. S k o w r o n, *akta wizytacji dekanatu krakowskiego 1599 roku. Materiały do dziejów Kościoła w Polsce*, t. II, Lublin 1965.

¹³ Prawdliwość tę daje się prześledzić porównując śląskie akta wizytacyjne z 1. i 2. poł. XVII w.; J u n g n i t z, *Die Visitationsberichte...*, s. 59-105; por.: B r a u n, *Der christliche...*, s. 284-285.

W XIX i XX-wiecznej literaturze naukowej pojawiły się wszystkie średnio-wieczne znaczenia terminu, przy czym niektóre zostały sprecyzowane i zawężone. Nazwę cyborium jako naczynia zarezerwowano jedynie dla puszki w kształcie kielicha z osobną przykrywą (typ rozwinięty z *pixis* w trakcie XII wieku)¹⁴.

Literatura zachodnia termin cyborium uściśliła także dla specyficznej formy szafki ołtarzowej, rozwijającej się od około 1460 roku we Włoszech i reprezentującej najczęściej małą budowlę centralną (niekiedy w kształcie kielicha lub monstrancji), wolnostojącą na ołtarzu¹⁵.

Tabernakulum, łac. *tabernaculum*, pochodzące od *taberna* – namiot, szałas, buda, także sanktuarium¹⁶, w tekście Wulgaty oznaczające namiot, przybytek¹⁷.

W średniowieczu słowem tym określano odpowiednio: 1) baldachim lub konopeum umieszczone powyżej wiszącego nad ołtarzem pojemnika z Hostią¹⁸, 2) także sam sposób jego zawieszenia¹⁹ i 3) nazwę naczynia (w obręb definicji wchodziły niemal wszystkie typy naczyń zawierających Eucharystię czy relikwie)²⁰, 4) miejsca przechowywania Sakramentu Ołtarza – nisza ścienna, sakrarium wieżowe, szafka ołtarzowa²¹ 5) monstrancję²²,

¹⁴ P. S k u b i s z e w s k i, *Romańskie cyboria w kształcie czary z nakrywą. Problem genezy*, „Rocznik Historii Sztuki” 5(1965), s. 10; R. W e s s e n b e r g, *Das gotische Sakramentshaus*, Gießen 1937, s. 4; A. K i n g, *Eucharistic Reservation in the Western Church*, New York 1965, s. 135; *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, wydanie nowe, Warszawa 1996, s. 338.

¹⁵ H. C a s p a r y, *Das Sakramentstabernakel in Italien bis zum Konzil von Trient. Gestalt, Ikonographie und Symbolik, kultische Funktion*, München 1964, s. 8; H. C a s p a r y, *Kult und Aufbewahrung der Eucharistie in Italien vor dem Tridentinum*, „Archiv für Liturgiewissenschaft” 9(1965), s. 122; K i n g, *Eucharistic Reservation...*, s. 135; *Lexikon der Kunst. Malerei, Architektur, Bildhauerkunst*, t. XI. Freiburg–Basel–Wien 1990, s. 242.

¹⁶ B o b r o w s k i, *Słownik łacińsko-polski*, t. II, szp. 1622; W a l d e, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, t. II, Heidelberg 1938-1954, s. 639; *Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, t. V, Warszawa 1979, s. 328.

¹⁷ N o w o d w o r s k i, *Tabernakulum...*, s. 140.

¹⁸ B r a u n, *Der christliche...*, t. I, s. 289; O. N u s s b a u m, *Die Aufbewahrung der Eucharistie*, Bonn 1979, s. 427; S. K. L a n g e n b a h n, G. B i n d i n g, *Tabernakel*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, red. N. Angermann, Norbert, München, Kasper, Walter, t. VIII. Freiburg–Basel–Rom–Wien³ 1997, szp. 392.

¹⁹ N u s s b a u m, *Die Aufbewahrung...*, s. 427.

²⁰ Tamże.

²¹ D u C a n g e, *Glossarium Mediae et infimae latinitatis*, t. VIII/X, Graz 1954, s. 3; L a n g e n b a h n, B i n d i n g, *Tabernakel...*, szp. 392.

²² B r a u n, *Der christliche...*, t. I, s. 289; C a s p a r y, *Das Sakramentstabernakel...*, s. 9; L a n g e n b a h n, B i n d i n g, *Tabernakel...*, szp. 392.

6) w Szkocji retabulum ołtarzowe z niszami zaopatrzonymi w relikwie²³, 7) tron biskupi w chórze²⁴, 8) katafalk, trumnę²⁵, wreszcie 9. tryptyk złotniczy²⁶. Od XVI w. coraz częściej stosowano je jako *terminus technicus* na oznaczenie miejsca przechowywania Eucharystii, związanego na stałe z mensą ołtarzową²⁷, gdyż od tego czasu składanie Eucharystii na ołtarzu zaczyna być coraz częstszym zwyczajem.

W Polsce, gdzie nadal wykorzystywane są stare schowki eucharystyczne, w tekstach wizytacyjnych od 2. poł. XVII w. pojęcie tabernakulum używane jest ogólnie dla każdego „pojemnika” przeznaczanego na konsekrowaną Hostię²⁸.

Jak już wspomniano powyżej, polskie opracowania i encyklopedie począwszy od końca XIX w. stosowały w jednakowym znaczeniu terminy tabernakulum i cyborium jako „różne typy wnęk, wieżyczek, skrzyneczek czy całych budowli, w których przechowuje się naczynia z Eucharystią”²⁹. Wydaje się jednak, że ich popularność przechodziła dającą się uchwycić ewolucję. W okresie przed II wojną światową preferowano określenie cyborium³⁰, później natomiast coraz częściej zastępowano je terminem tabernakulum. Przykładowo w *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce* wydawanym w latach pięćdziesiątych i wczesnych sześćdziesiątych XX w. niemal wyłącznie występuje nazwa tabernakulum. Z czasem doszło do niemal całkowitego wyparcia pojęcia cyborium³¹, tak że *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, wydany w 1996 roku, mówi o błędnym stosowaniu tego słowa w przypadku „tabernakulum

²³ N u s s b a u m, *Die Aufbewahrung...*, s. 427.

²⁴ D u C a n g e, *Glossarium Mediae et infimae latinitatis*, t. VIII/X, s. 3.

²⁵ Tamże.

²⁶ K i n g, *Eucharistic Reservation...*, s. 132-134.

²⁷ B r a u n, *Der christliche...*, t. I, s. 289; N u s s b a u m, *Die Aufbewahrung...*, s. 427.

²⁸ Porównaj np. odpowiednie fragmenty wizytacji archidiaconatu wrocławskiego z roku 1666/1667. J u n g n i t z, *Die Visitationsberichte...*, s. 298-735.

²⁹ R a f a ł k o, *Dzieje tabernakulum...*, s. 204.

³⁰ Terminu tego używają przykładowo liturgiści: W. K n a p i ń s k i, *Cyborium*, w: *Encyklopedia Kościelna. Podług Teologicznej Encyklopedji Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami*, t. III, Warszawa 1874, s. 546-549; A. N o w o w i e j s k i, *Wykład liturgji kościoła katolickiego*, t. I, Warszawa 1893, s. 434-447; oraz historycy sztuki: A. B o c h n a k, *J. P a g a c z e w s k i, Zabytki przemysłu artystycznego w kościele parafialnym w Luborzycy*. Kraków 1925, s. 5; T. D o b r o w o l s k i, *Kościół św. Stanisława w Starem Bielsku. Przyczynek do dziejów gotyku w Polsce*, Katowice 1932.

³¹ Mam tu oczywiście na myśli znaczenie cyborium w sensie szafki. Pozostałe rozumienia terminu jako baldachimu nad ołtarzem czy naczynia w kształcie kielicha są nadal używane.

wolno stojącego lub wmurowanego w ścianę”³². Z kolei mniej więcej do połowy lat sześćdziesiątych XX w. określenie tabernakulum traci na popularności na rzecz sakramentarium.

Obecnie występują głównie dwie możliwości stosowania terminu tabernakulum w znaczeniu liturgicznym³³. Definicja ogólna zakłada, że jako tabernakulum „rozumieamy różne typy wnęk, wieżyczek, skrzyneczek czy całych budowli, w których przechowuje się naczynia z Eucharystią”³⁴. Drugi wariant zarezerwowany jest jedynie dla szafki ołtarzowej³⁵.

Terminy sakrarium i sakramentarium polska historia sztuki stosuje zamienne, przy czym drugi z nich cieszy się większą popularnością. Sama nazwa nie wprowadza rozróżnienia na obiekty wolnostojące, czy też związane ze ścianą. Tego typu informacje ujawnia dalszy opis.

Łacińskie *sacrarium*, pochodzące od *sacer* – święty, poświęcony³⁶ (lub *sacrum* ewentualnie *sacra*³⁷) oznaczało w antyku miejsce, gdzie przechowywano rzeczy poświęcone, przedmioty kultu, w tym skarbiec świątynny; także wewnętrzną część świątyni, sanktuarium³⁸. We wczesnym okresie kultury chrześcijańskiej charakteryzowało pomieszczenie boczne, przylegające do części ołtarzowej kościoła. Było ono odpowiednikiem jednego ze wschodnich pastoforiów, służącego do przechowywania ksiąg liturgicznych, szat, naczyń, od V w. także Eucharystii³⁹. Okres średniowieczny wraz z tradycją składania konsekrowanych Hostii w pomieszczeniu przyprezbiterialnym (sakrarium uważa się za prototyp dzisiejszej zakrystii) przejmuje także jego nazwę⁴⁰.

³² *Słownik terminologiczny...* s. 409.

³³ Pomijam tu terminologię opartą na założeniach formalnych, jaką przykładowo stosują: E. Baare-Schmidt (*Das spätgotische Tabernakel in Deutschland*, Bonn 1937, s. 1) i H. Caspary (*Das Sakramentstabernakel...*, s. 8).

³⁴ R a f a ł k o, *Dzieje tabernakulum...*, s. 204; zobacz także: N o w o d w o r s k i, *Tabernakulum...*, s. 140-145; *Lexikon der Kunst, Malerei...*, s. 242; L a n g e n b a h n, B i n d i n g, *Tabernakel...*, szp. 392.

³⁵ M. K o w a l e w s k i, *Mały Słownik Teologiczny*, Poznań–Warszawa–Lublin 1960, s. 375; J. B. O’C o n n e l l, *Tabernacle*, w: *New Catholic Encyclopedia*, t. XIII. New York–Sydney 1967, s. 908; *Słownik terminologiczny...*, s. 409.

³⁶ W a l d e, *Lateinisches etymologisches...* s. 459.

³⁷ B o b r o w s k i, *Słownik łacińsko-polski...*, t. II, szp. 1224.

³⁸ *Słownik łacińsko-polski...*, s. 5.

³⁹ B r a u n, *Der christliche...*, t. II, s. 574; G. B a n d m a n n, *Über Pastophorien und verwandte Nebenräume im mittelalterlichen Kirchenbau*, w: *Kunstgeschichtliche Studien für Hans Kauffmann*, red. Braunfels, Wolfgang, Berlin 1956, s. 24-25; N u s s b a u m, *Die Aufbewahrung...*, s. 292-299.

⁴⁰ Przy czym równoległe były używane inne terminy: secretarium, vestiarium, salutatorium,

Z czasem termin zostaje rozciągnięty na inne służące do tego celu miejsca, bez względu na ich formę. Tak też m.in. posługuje się tym określeniem Sobór Trydencki⁴¹.

Wydaje się, że pojęcie sakrarium w znaczeniu „pojemnika” było w średniowieczu na terenie Polski dość powszechne. Potwierdza to między innymi zabytek wrocławski, gdzie sam artysta – Jodok – w wykutym napisie określił swoje dzieło nazwą sakrarium⁴². Także teksty zachowanych statutów synodalnych XV w. i pocz. XVI w. posługują się tym terminem⁴³.

Nazwę sakrarium stosowano również dla oznaczenia zbiornika, najczęściej w formie misy kamiennej umieszczonej w niszy w pobliżu ołtarza, do której zlewano nadmiar wody – chrzcielnej, święconej, do ablucji oraz zsypywano popiół po spalonych poświęconych przedmiotach⁴⁴. Obecnie korzysta się z określeń: piscina, lawaterz, lavabo⁴⁵.

Łacińskie słowo *sacramentarium* od *sacramentum* – wiara, wyznanie wiary, obrzęd religijny, nauka chrześcijańska, tajemnica wiary, sakrament, zwłaszcza Eucharystia, godność sakralna⁴⁶, zawdzięcza swoje narodziny kulturze chrześcijańskiej. Obecnie używane jest w dwóch znaczeniach: jako sakramentarz – księga liturgiczna zawierająca modlitwy mszalne kapłana oraz sakramentarium – miejsce przechowywania Eucharystii poza ołtarzem. Wydaje się, że w okresie średniowiecza i epoki nowożytnej termin ten nie był stosowany w tym drugim znaczeniu, a jeżeli już, to niezwykle rzadko⁴⁷.

receptorium. Zob. m.in.: J. S a u e r, *Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters*, Freiburg im Breisgau 1902, s. 132; N o w o w i e j s k i, *Wykład liturgji...*, s. 1283.

⁴¹ Zob. B r a u n, *Der christliche...*, s. 590; B. N a d o l s k i, *Liturgika*, t. IV. *Eucharystia*. Poznań 1992, s. 280.

⁴² ...ANNO DOMINI MCCCCLV HOC SAKRARIUM CONSTRUCTUM EST...

⁴³ Artykuł 5 statutów biskupa Waclawa z 1410 r. Tekst J. S a w i c k i, *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, t. X: *Synody diecezji wrocławskiej i ich statuty*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, s. 386-387. Artykuł 5 statutów biskupa Macieja zw. Janiną z 1415 r. Tekst tamże, t. VIII: *Synody diecezji przemyskiej i ich statuty*, Wrocław 1955, s. 130. Artykuł 11 statutów biskupa Jana z Książąt Litewskich ogłoszony drukiem w 1528 r. Tekst tamże, t. II. *Synody diecezji wileńskiej i ich statuty*, Warszawa 1948, s. 128.

⁴⁴ N o w o w i e j s k i, *Wykład liturgji kościoła...*, s. 396; A. H e i n z, *Sacrarium*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, red. Kasper, Walter, t. VIII, wyd. 3. Freiburg–Basel–Rom–Wien 1999, szp. 1463.

⁴⁵ *Słownik terminologiczny...*, s. 228, 316.

⁴⁶ *Słownik łacińsko-polski...*, s. 4-5.

⁴⁷ Wśród licznych fragmentów tekstów średniowiecznych, jakie przytaczają głównie Braun i Nussbaum, termin sacramentarium pojawia się tylko raz, przy czym jego znaczenie jest dyskusyjne, o czym pisze Nussbaum. (*Die Aufbewahrung...*, s. 377-378).

Opierając się na tych pokrótce zarysowanych informacjach autorka proponuje wykluczyć terminy cyborium i tabernakulum, przede wszystkim jako zbyt ogólne lub mało adekwatne. Szczególnie pojęcie cyborium dla określenia miejsca przechowywania Eucharystii, choć uwarunkowane długą tradycją, jest obecnie dyskusyjne, czy wręcz błędne⁴⁸. Przyjęcie wariantu, w którym nazwa cyborium określałaby jednocześnie miejsce przechowywania Najświętszego Sakramentu oraz samo naczynie o specyficznym kształcie, służące do tego samego celu, prowadziłoby do powstawania stwierdzeń w stylu: „W cyborium ściennym jest umieszczone cyborium z Hostią”. Jak wyżej wspomniano, problem ten pojawił się już u wizytatorów w XVII w.

Także stosowanie nazwy tabernakulum może budzić wątpliwości. W znaczeniu formalnym pojęcie to posiada bardzo szeroki zakres⁴⁹. W znaczeniu zawężonym charakteryzuje jedynie szafkę ołtarzową.

Mając zatem do wyboru inne terminy: sakrarium i sakramentarium, jednoznacznie związane z miejscem przechowywania Najświętszego Sakramentu poza ołtarzem, skoncentrujmy się na ich analizie. Słowo sakramentarium – wydaje się – nie było w interesującym nas znaczeniu używane ani w średniowieczu ani w epoce nowożytnej. Także w żadnym z języków europejskich w podobnym brzmieniu jako „pojemnik” do przechowywania Eucharystii nie występuje. Pojawiło się w literaturze polskiej prawdopodobnie dopiero w latach pięćdziesiątych XX w. jako sztuczny twór. Od lat sześćdziesiątych XX w. było jednak konsekwentnie stosowane w *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* oraz w innych publikacjach. Czy słusznie?

Termin sakrarium w przeciwieństwie do sakramentarium ma swoją długą historię, wiążącą go jednoznacznie z eucharystycznym „pojemnikiem”⁵⁰. Dla autorki stanowi to główny argument przemawiający za stosownością używania tego pojęcia, a porzuceniem nazwy sakramentarium. W Polsce terminu sakrarium używali, czy używają nadal, liczni znani mediewiści, jak: Jerzy Domas-

⁴⁸ Por. s. 4.

⁴⁹ W pracy E. Baare-Schmidt (*Das spätgotische Tabernakel...*, s. 2-3) jest ono pojemnikiem, futerałem wielkości człowieka o gotyckiej formie. Pod tę definicję podlegają więc m. in. wolnostojące sakraria, tabernakula ołtarzowe, ambony, chrzcielnice, organy, obudowane nische celebranta i sedilia, letnery itp. Weidenhoffer w opracowaniu austriackich „Sakramentshäuschen” termin tabernakulum stosuje jako określenie środkowej części tych wieżopodobnych obiektów, równoznaczny szafce. H. W e i d e n h o f f e r, *Sakramentshäuschen in Österreich. Eine Untersuchung zur Typologie und stilistischen Entwicklung in der Spätgotik und Renaissance*, Graz 1987, s. 40.

⁵⁰ Jak już zaznaczono, w znaczeniu misy do ablucji nie jest używany. Por. s. 6.

łowski, Tadeusz Jurkowlaniec, Alicja Karłowska-Kamzowa, Janusz Kęmbowski, Piotr Skubiszewski.

Na koniec pozostał do rozstrzygnięcia problem nazewnictwa poszczególnych typów. Zaczniemy od krótkiego przedstawienia obcych terminologii. Literatura niemiecka posługuje się głównie trzema pojęciami: *Sakramentshaus* – „domek sakramentowy” (ang. *sacrament house*) dla scharakteryzowania dzieła „wieżopodobnego”, na podporze, wolnostojącego lub dostawionego do ściany⁵¹, *Sakramentsnische* – „nisza sakramentowa” (ang. *wall tabernacle*) dla oznaczenia niszy w ścianie, najczęściej w architektonicznym obramieniu⁵² i *Sakramentsschrank* („szafka sakramentowa”) dla tworu pośredniego między nimi, czyli związanego jeszcze ze ścianą, choć już znacznie z niej występującego, ale pozbawionego elementu podpierającego⁵³.

Mając na uwadze powyższy wzór, konieczne trzeba uściślić terminologię polską, lecz nie na zasadzie kalki językowej. I tak odpowiednio dla oznaczenia niszy w ścianie autorka proponuje termin sakrarium ściennie. Dla obiektu „wieżopodobnego” sakrarium wieżowe. Elementem odróżniającym sakrarium wieżowe od ściennego jest podpora łącząca korpus, w którym umieszczona jest konsekrowana Hostia, z podłogą. Kolejnymi wyznacznikami w większości wypadków są: trójprzestrzenna bryła wspomnianego korpusu, wychodząca znacznie poza płaszczyznę ściany, i wysokie zwieńczenie całości, często w formie iglicy. Właśnie to zwieńczenie, pomijając wysmukłe proporcje poniższych części sakrarium, znacznie rozbudowuje dzieło w kierunku wertykalnym, wywołując u patrzącego asocjacje z wieżą⁵⁴.

Na terenie Śląska znajduje się niewielka grupa sakrariów wbudowanych silnie w ścianę i pozbawionych wysokiego zwieńczenia, o których można by powiedzieć, że są „niszami na podporze” (il. 5). Istnienie owego elementu podpierającego klasyfikuje je jednak do typu wieżowego.

Pokrótcie zarysowane zagadnienie terminologii, związane z badaniami nad średniowiecznymi sakrariami w Polsce, jest tylko drobnym fragmentem boga-

⁵¹ Także: Sakramentsturm, Herrgottshäuschen, Fronwalm. Zob. *Lexikon der Kunst, Malerei...*, t. XI, s. 242.

⁵² Także: Wandnische, Wandtabernakel oraz wychodząc od ich formy (dotyczy szczególnie terenu Włoch) Edikulatabernakel, czy Cyboriumstabernakel. Zob. C a s p a r y, *Das Sakramentstabernakel...*, s. 8; *Lexikon der Kunst, Malerei...*, t. 11, s. 242.

⁵³ Zob. N u s s b a u m, *Die Aufbewahrung...*, s. 388-396.

⁵⁴ Trudno podobnego związku doszukać się kontemplując podporę, która najczęściej przyjmuje formę kolumny daleko odbiegającej od budowy i statyki wieży.

tej problematyki tego tematu. Autorka ma nadzieję opublikować wkrótce całość rezultatów badawczych w pracy doktorskiej.

BIBLIOGRAFIA

- B a a r e - S c h m i d t Erika, *Das spätgotische Tabernakel in Deutschland*, Bonn 1937.
- B a n d m a n n Günter, *Über Pastophorien und verwandte Nebenräume im mittelalterlichen Kirchenbau*, w: *Kunstgeschichtliche Studien für Hans Kauffmann*, red. W. Braunsfels, Berlin 1956.
- B o b r o w s k i Florjan, *Słownik łacińsko-polski*, t. I-II, Wilno 1905-1924³.
- C a s p a r y Hans, *Das Sakramentstabernakel in Italien bis zum Konzil von Trient. Gestalt, Ikonographie und Symbolik, kultische Funktion*, München 1964.
- C a s p a r y Hans, *Kult und Aufbewahrung der Eucharistie in Italien vor dem Tridentinum*. „Archiv für Liturgiewissenschaft” 9(1965), s. 102-130.
- O’C o n n e l l J. B.: *Tabernacle*, w: *New Catholic Encyclopedia*, t. XIII, New York–Sydney 1967, s. 908.
- D ł u g o s z Teofil, *Sprawy liturgiczne w XVI w. w diecezji krakowskiej*. „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 4(1951), s. 297-318.
- D o b r o w o l s k i Tadeusz, *Kościół św. Stanisława w Starem Bielsku. Przyczynek do dziejów gotyku w Polsce*, Katowice 1932.
- D u C a n g e, *Glossarium Mediae et infimae latinitatis*, t. I-X, Graz 1954².
- E n g e m a n n Josef, D ü r r i g Walter, *Ciborium*, w: *Lexikon des Mittelalters*, red. Bautier, Robert-Henri, t. II, München–Zürich 1983, szp. 2062-2063.
- H e i n z Andreas, *Sacarium*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, red. W. Kasper, t. VIII, Freiburg–Basel–Rom–Wien 1999, szp. 1463.
- J u n g n i t z Joseph, *Die Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. I-IV, Breslau 1902-1908.
- K i n g Archdale, *Eucharistic Reservation in the Western Church*, New York 1965.
- K n a p i ń s k i Władysław, *Cyborium*, w: *Encyklopedia Kościelna. Podług Teologicznej Encyklopedji Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami*, t. III, Warszawa 1874, s. 546-549.
- K o w a l e w s k i Marian, *Mały słownik teologiczny*, Poznań–Warszawa–Lublin 1960.
- K r ü g e r Jürgen, S a n d e r K a i Gallus, *Ziborium*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, red. W. Kasper, t. X, Freiburg–Basel–Rom–Wien 2001³, szp. 1448.
- L a n g e n b a h n Stefan K., B i n d i n g Günther, *Tabernakel*, w: *Lexikon des Mittelalters*, red. N. Angermann, t. VIII, München 1997, szp. 392-394.
- Lexikon der Kunst, Malerei, Architektur, Bildhauerkunst*, t. I-XII, Freiburg–Basel–Wien 1990.
- N a d o l s k i Bogusław, *Liturgika*, t. IV, *Eucharystia*, Poznań 1992.
- N o w i ń s k i Janusz, *Ars Eucharistica. Idee, miejsca i formy towarzyszące przechowywaniu Eucharystii w sztuce wczesnochrześcijańskiej i średniowiecznej*, Warszawa 2000.
- N o w o d w o r s k i Michał, *Tabernakulum*, w: *Encyklopedia Kościelna. Podług Teologicznej Encyklopedji Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami*, t. XXVIII, Warszawa 1905, s. 141.
- N o w o w i e j s k i Antoni, *Wykład liturgji kościoła katolickiego*, t. I, Warszawa 1893.

- N o w a c k Alfons, Der älteste Visitationsbericht über die Breslauer Kathedrale, Kreuzkirche und St. Ädигius vom Jahre 1580, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte” 1(1936), s. 80-97.
- N u s s b a u m Otto, Die Aufbewahrung der Eucharistie, Bonn 1979.
- R a f a ł k o Antoni, Dzieje tabernakulum w Polsce, w: Studia z dziejów Liturgii w Polsce, red. W. Schenk, t. IV, Lublin 1982, s. 217-222.
- S a u e r Joseph, Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters, Freiburg im Breisgau 1902.
- S a w i c k i Jakub, Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne, t. I-X, Warszawa 1948-1963.
- S k o w r o n Czesław, Akta wizytacji dekanatu krakowskiego 1599 roku. Materiały do dziejów Kościoła w Polsce, t. II, Lublin 1965.
- S k u b i s z e w s k i Piotr, Romańskie cyboria w kształcie czary z nakrywą. Problem genezy, „Rocznik Historii Sztuki” 5(1965), s. 7-46.
- Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce, red. M. Plezia, t. I-IV, Wrocław-Kraków-Warszawa 1959-1967.
- Słownik łacińsko-polski, red. M. Plezia, t. I-V, Warszawa 1959-1979.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych. Wydanie nowe, Warszawa 1996.
- W a l d e Alois, Lateinisches etymologisches Wörterbuch, t. I-II, Heidelberg 1938-1954.
- W e i d e n h o f f e r Hansjörg, Sakramentshäuschen in Österreich. Eine Untersuchung zur Typologie und stilistischen Entwicklung in der Spätgotik und Renaissance, Graz 1987.
- W e s s e n b e r g Rudolf: Das gotische Sakramentshaus, Gießen 1937.
- W o j t a s Maksymilian, Akta wizytacji dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego dokonanej w roku 1598 z polecenia Jerzego kardynała Radziwiłła, biskupa krakowskiego, Katowice 1938.

SPIS ILUSTRACJI

1. Sakrarium ścienne w kościele filialnym p.w. Wniebowzięcia NM Panny w Wilczkowie (Śląsk) z 2. poł. XV w. Stan z 1998 r. Fot. Peter Jucker.
2. Sakrarium ścienne w kościele filialnym p.w. Królowej Polski w Kunowie (Pomorze Zach.), z przeł. XV/XVI w. Stan z 2001. Fot. pochodzi ze zbiorów parafii.
3. Sakrarium ścienne w kościele parafialnym p.w. Wszystkich Świętych w Strzelcach Świdnickich (Śląsk), z 3 ćw. XIV w. Stan z 1998 r. Fot. Peter Jucker.
4. Sakrarium wieżowe w kościele parafialnym p.w. św. Elżbiety, we Wrocławiu (Śląsk). Sygnowane 1455 r. Stan z 2000. Fot. Edyta Klinger.
5. Sakrarium wieżowe w kościele filialnym p.w. Niepokalanego Poczęcia NM Panny w Starych Jaroszwicach (Śląsk), z końca XV w. Stan z 1998 r. Fot. Peter Jucker.

MITTELALTERLICHE SAKRAMENTSHÄUSEN IN POLEN.
EIN PROBLEM DER TERMINOLOGIE

Z u s a m m e n f a s s u n g

In der katholischen Kirche gibt es eine wechselvolle Geschichte der Aufbewahrung der konsekrierte Hostie. In der gotischen Zeit hat man für diesen Zweck unterschiedliche Gefäße, wie auch unterschiedliche Orte im Bereich des kirchlichen Raumes verwendet. Die Aufbewahrung des Allenheiligsten ausserhalb des Altars, in Sakramentsnischen oder Sakramentshäuschen, war damals das Üblichste. In dem vorliegenden Artikel wird einer der Aspekte der reichen Untersuchungsproblematik bezüglich solche Gehäuse, das heisst ihre Terminologie in der polnischen Fachliteratur, besprochen. Liturgen und Kunsthistoriker des 20. und 21. Jahrhunderts haben vor allem vier Begriffe: „cyborium,,, „tabernakulum,,, „sacrarium,, und „sakramentarium,, verwendet. Was für einen Ursprung, Bedeutung und Entwicklung diese Termine haben und ob ihre Verwendung bezüglich der Bezeichnung der Aufbewahrungsorte des Allenheiligsten ausserhalb des Altars adäquat ist, wird in diesem Text besprochen. Die Benennung ihrer unterschiedlichen Typen wurde ebenfalls diskutiert.

Zusammengefasst von Authorin

Słowa kluczowe: terminologia, cyborium, tabernakulum, sacrarium, sakramentarium.

Schlüsselwörter: Terminologie, Ziborium, Tabernakel, Sakramentshaus, Sakramentsnische.

Key words: terminology, ciborium, tabernacle, sacrary, ambry.

1. Sakrarium ścienne w kościele filialnym p.w. Wniebowzięcia NM Panny w Wilczkowie (Śląsk) z 2. poł. XV w. Stan z 1998 r.

2. Sakrarium ścienne w kościele filialnym p.w. Królowej Polski w Kunowie (Pomorze Zach.), z przeł. XV/XVI w. Stan z 2001 r.

3. Sakrarium ścienne w kościele parafialnym p.w. Wszystkich Świętych w Strzelcach Świdnickich (Śląsk), z 3. ćw. XIV w. Stan z 1998 r.

4. Sakrarium wieżowe w kościele parafialnym p.w. św. Elżbiety we Wrocławiu (Śląsk). Sygnowane 1455 r. Stan z 2000 r.

5: Sakrarium wieżowe w kościele filialnym p.w. Niepokalanego Poczęcia NM Panny w Starych Jaroszowicach (Śląsk), z końca XV w. Stan z 1998 r.